
Ա.Ա. ՄԵԼքՈՆՅԱՆ

ԵՂԵՌԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԶԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ԱԿՈՒՏՔՆԵՐԸ. XV դարի վերջ - 1915 թվական

(Պատմաժողովրդագրական ակնարկ
Երգումի և ասհանգի օրինակով)

Հայոց ցեղասպանության հիմնահարցը վերջին երեք տասնամյակների գիտական, հասարակական-քաղաքական արծարծումների թեմա է, ոչ միայն հայկական, այլև օտար շրջանակներում։ Առ այսօր լոյս են տեսնել այդ խնդրին նվիրված բազմաթիվ արժեքավոր մենազրույթներ, տարբեր երկրների արխիվներից հավաքված հարուստ հյուրեր պարագանդ ստվարածավալ ժողովածումներ, գիտակրապարակախոսական հոդվածներ։ Այսուհետեւ այսօր էլ Հայոց եղենին վերաբերող աշխատությունների համանման հետեղի պայմաններում, հարցի մի շարք կամեր լուրջ ուսումնասիրման անհրաժեշտություն նե զգում։ Ուշագրավ է, որ ներկայումս բոլոր պատմագրություններ, շարունակելով կատարել բոլորական պետական մերենայի պատվերը՝ Հայոց ցեղասպանությունը ժամանելու հարցում, միաժամանակ, մերժողնմերը, երբեմն անողակիորեն, ընդունում է Առաջին համաշխարհային պատերազմի

Ժամանակ հայերի ոչ միայն տեղահանությունը, այլև՝ կոտորածների իրողությունը, թեև Երիտրուրբական դեկավարության այդ ծեննարկումները ներկայացնում է իրքի հարկադիր և հայերի «զավաճանական» գործողությունները կանխարգելող քայլեր: Թուրքական պատմագրության և քաղաքական գործիքների այդօրինակ անուղղակի «խոստովանություններ» XX դարասկզբին Օսմանյան կայսրությունում կատարված ոճագործության մասին ավելի հաճախակի են դառնում, եթե հայամետ այլազգի մասնագետները վկայակոչում են մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմը և նրանից հետո Արևմտյան Հայաստանում հայ բնակչության ժողովրդագրական գործընթացների անհասանակ միտումները, որի ողջ բովանդակությունը երկրամասի լիակատար հայարափում էր: Թուրքական կողմն այդ անհերթելի փաստարկը փորձում է նորից պատճառարանել պատերազմական իրավիճակով և քրիստոնյա ու մահմեդական բնակչության միջև փոխադարձ կոտորածներով: Չանդրախանալով բոլոր հեղինակների այս վերջին՝ անհամոզի ու ոչ նոր պետքանի սնանկության խնդրին՝ կարեռ ենք համարում քննության առնել մեկ այլ հիմնահարց, որն ավելի ակնառու և անհերթելի է դարձնում ցեղապահնության առկայության խնդիրը Օսմանյան Թուրքիայում: Հարցը վերաբերում է հայ բնակչության ժողովրդագրական զարգացման ընթացքին XV դարի վերջից, այսինքն՝ բոլքական նվաճման շրջանից մինչև 1915 թ. Մեծ եղենը: Հատկանշական է, որ ուսումնասիրումները, գորեք առանց բացառության, Հայոց ցեղասպանության գաղափարական ակունքները փնտերել են XIX դարի վերջին քառորդում՝ սուլթան Համիդ II-ի գահակալման շրջանում, 1877-1878 թթ. ուսւ-թուրքական պատերազմից հետո Հայկական հարցի հանդես գալու փուլում: Որպես կանոն, անուշաղության է մատնել դրա նախորդ ժամանակաշրջանը, որում Արևմտյան Հայաստանի երնությունը կազմակերպված է տալիս պատասխանելու կնճոռու մի շարք հարցերի՝ արևմտահայության իրավիճակը Օսմանյան կայսրությունում, հայ ազգային-ազատագրական շարժման սոցիալ-քաղաքական ու տնտեսական նախադրյաները, հայկական նահանգներում ժողովրդագրական գործընթացների միտումները և այլն: Անշուշտ, XV-XIX դարերի այդ երկարատև ժամանակահատվածի համար, թեկուզ համառոտակի, դյուրին չէ ներկայացնել ամբողջ Արևմտյան Հայաստանի ժողովրդագրական գործընթացները, ուստի փորձենք հարցը դիտարկեն մասնակի օրինակով՝ ուսումնասիրության նյութ դարձնելով Երգումի

նահանգը, որը կազմում էր Արևմտյան Հայաստանի կենտրոնական և անենալիարձակ վարչամիավորը:

XIV դարի ընթացքում կատարելով մի շարք նվաճումներ Փոքր Ասիայի արևմտյան ծովափնյա շրջաններում և Բալկաններում, նորաստեղ Օսմանյան պետությունն ակտիվացրեց իր զավթողական քաղաքանությունը նաև Արևելյում և 1473 թ. Դերջանի ճակատամարտում հաղթելով ակ-կոյունլու բորբթենական ցեղերին, իրականացրեց Հայաստան մեծագույն մասի բռնազարդումը: XVI դարի սկզբից Արևելյում գերիշխանություն հաստատելու համար ծավալված պարսկա-թուրքական մրցակցության առաջին փուլը պատրատվեց 1555 թ. Կնքված Ամասիայի, իսկ վերջին փուլը՝ 1639 թ. Կասրի-Ծիրինի պայմանագրերով, որոնց համաձայն Արևմտյան Հայաստանն ընկապ թուրքական կայսրության, իսկ Արևելյան Հայաստանը՝ Սեֆյան Պարսկաստանի տիրապետության տակ:

XVI դարի առաջին կեսին՝ Արևմտյան Հայաստանի վերջնական նվաճնան հետ մեկտեղ, Փոքր Ասիայի սելջուկյան պետական ներքից ժամանակերպ կայսրության կազմակերպման գլխավոր տարրերը, վարչական բաժանման հիմնական սկզբունքները, սոցիալ-տնտեսական կյանքի մի շարք կողմեր՝ օսմանյան բորբթերը ձեռնարկել էին նոր վարչակարգերի ստեղծումը: Նվաճված երկրամասի վարչական բաժանմանը, պայմանանալով վարչական մասնեղական վերնախավի ազգային-քաղաքական և տնտեսական շահերով, աշքի էր ընկնում անկայունությամբ և մշտան փոփոխություններով:

Օսմանյան կայսրության տարածքը տրոհվեց վարչատարածքային մեծ ու փոքր միավորների՝ էյալեթների (հետագայում՝ վիլայեթ, հայկանական աղյօտերներում՝ նահանգ), սանցակների (լիվա, զավառ), կազմաների (գավառակ) և նահիեների (գյուղախումբ): Սինճ և 1530-ական թվականին կանեներ Արևմտյան Հայաստանի տարածքում ձևավորվեցին Էրգրումի (Կարբոն), Սերաստիայի, Կարսի, Վանի, Դարրեքիրի, Վլաւլիսայի էյալեթները: Վարչականորեն էրգրումի նահանգի կազմում էր՝ լայն ինքնուրույնությունից օգտվող Քայազետի սանցակը, որը երեմն աղյօտերներում հիշատակվում է նաև իրքի առանձին էյալեթը: Էրգրումի ընդար-

1 Օսմանյան կայսրության վարչական բաժանումը մանրամաս տես A. Birlken. Die Provinzen des Osmanischen Reiches. Wiesbaden, 1976.

2 Տե՛ս Ա. Մելքոնյան, Երգում. Երգումի նահանգի հայ ազգարնակչությունը 19-րդ դարի սանցակների հրեանալիսակին, Երևան, 1994. էջ 27-34:

ճակ Եյալեթը, որի տարածքը տարբեր ժամանակներում տատանվում էր 70-80 հազար քառ. կմ սահմաններում, ընդգրկում էր հետևյալ գավառները՝ Էրզրում, Վերին Բասեն, Ստորին կամ Ներքին Բասեն, Ջղովի Հեղի, Դերջան, Երզնկա, Բարերդ, Սպեր, ինչպես նաև փաշայանիստ Բայազետի լիվա-փաշայուրյունն իր շորո գավառներով՝ Բայազետ, Աղաշկերտ, Դիաղին և Խամուր¹: Այս վարչական բաժանումը հիմնականում պահպանվեց մինչև XX դարի սկիզբը: Այդ ընթացքում տեղի ունեցան վարչական փոփոխություններ: Քանի որ Էրզրումը նախանձի հարցում դրանք համեմատարար ավելի հազվադեպ երևույթներ էին², Երկրաշասի ժողովրդագրական զարգացման աւտոմատիզացիան տեսակետից առավել նպատակահարմար է այս վարչամիավորի ընտրությունը:

Ի՞նչ ժողովրդագրական իրավիճակ էր Արևմտյան Հայաստանի կենտրոնական նախանգում XV դարի վերջից մինչև XVI դարի առաջին կեսն ընկած ժամանակահատվածում, այսինքն՝ թուրքական տիրապետության հաստատման շրջանում: Տարբեր առյուրների համադրությունից պարզորչ երևում է, որ չնայած նախորդ ժամանակաշրջանում Երկրամասում տեղի ունեցած ոչ հայանապատճեն երնդորժներացին, Երզրումի նախանձի տարածքը հիմնականում բնակեցված էր տեղաբնակ հայ տարրով, որի կողքին, առանձին զավաներում, օրեցօր հայտնվում էրն եկողոր Երիկական այլ խմբեր: Այսպես, XVI դարի առաջին կեսին Էրզրումի Եյալեթի 23 գավառներում տիրող ժողովրդագրական վիճակի մասին կարևոր նյութեր է հաղորդում այդ ժամանակաշրջանի հեղինակ, Բարձր Հայրի աշխարհագրությանը քաջատելյակ Հակոբ Կարնեցին իր՝ «Ծինուած Կարնոյ քաղաքին...» աշխատությունում: Ըստ այդ սկզբանարյութի, գավառների մեծ մասը բնակեցված էր քաջառակերպ հայերով: Այդ գավառներից մի քանի մասին մեջ բերենք Կարնեցու խորերը:

Դուզուան - «գավառ գեղեցկաշեն յոյժ, պարոնանիստ, ... լի և գեղերոք Հայոց»:

Դերջան - «ունի գիւղս բազումն Հայոց քնակարան... և ունի գիւղաքար գթազարի»:

¹ Տե՛ս Անյալ Միկոն, էջ 28:

² Էրզրումի նախանձի կազմում XVI դարից ընդգրկված էին Ծապին Կարսիսարի և Կեկիրի (Գալ գեղ) գավառները, որոնք 1846 թ. մնացին Սիրսասպիայի նահանգին:

Երզնկա - «ունի գիւղ և աւանց բազում և ունի վանս Խ՛ (24): ... Եւ ունի քաղաք մեծ Հայոց զերզնկա, որ լի է ամենայն բարոքեամբ»¹:

Կամախ - «Երկիրն Դարանաղեաց, որ ունի գիւղը և աւանք... Եւ է յոյժ վայելու և մրգաբեր փոքրիկ քաղաք և բնակութիւն ազգիս Հայոց»: Հակոբ Կարնեցու մոտ համանան վկայություններ կարելի է գտնել նաև Բայազետի, Խամուրի, Դիաղինի, Բասենի և Էրզրումի այլ գավառների կսպակցությամբ:

Նոյն հեղինակի վկայությամբ, զուտ հայարնակ գավառների հարևանությամբ, մի քանի վարչամիավորներում իրենց գգացնել էին տախիս բարքակամ ծագում ունեցող Երիկական խմբերը, որոնք հայկական աղբյուրներում հիշատակվում են «տաճիկ» հավաքական անվանումով և ըրբերք:

«Տաճիկների» կարելի էր հանդիպել գերազանցապես եյուսիսային գավառներում: Գայլ գետ կամ Կելիկի գավառի մասին Հակոբ Կարնեցին գրում է. «Ունի գիւղս բազում ճորամեջջա. և ունի գիւղաքար զկարմի, և բնակիչը Երկիրի Հայը և Տաճիկը են»: Վերջինիս հարևան Ծեռնան կամ Ծարինան գավառակում «բնակիչը Երկիրի Հայ բազում, Հօնում (Խոյսներ-Ա. Մ.) և Տաճիկը են»: Նահանջի հյուսիս-արևելյան նաև սկզբած Վերին Բասենի մասին կարդում ենք. «Եւ են բնակիչը հայ եւ բուրք սակաւը»²: Այս մեջքերումներից պարզորչ երևում է, որ վերջին Երեք վարչամիավորներում էլ բնակչության մեծամասնությունը կազմել են հայերը, այլապես «տաճիկներ» համար հեղինակը չէր գործածի «տաճիկ ես», «բուրք սակաւ» բառակապակցությունները:

Այն, որ հյուսիսային գավառները, որոնք առանձի շատ էին կրել մահմեդական տարրերով բնակեցվելու օսմանյան կառավարության ձեռնարկումների ազդեցությունը (այդ մասին ավելի հանգամանալից կանդրագալանան ստորև), ունենալով հայ-բուրքական խառը բնակչություն, այնուհետեւ, գերազանցապես հայարնակ էին, և «տաճիկները» չնչին թիվ էին կազմում, թերևս երևում է նաև բուրք հետազոտող Միջոզդի հրատարակած գրքից³, որում բերված տվյալներով Էրզրում նահանգային կենտրոնից հյուսիս ընկած Բայերդի գավառում քրիստոնյաները XVI դարում բնակչության անվիճելի մեծամասնությունն էին: Բացի

¹ Հակոբ Կարնեցի, Օֆանած Կարնոյ քաղաքին, գիւղն Մանր ժամանակագրություններ, կազմից Վ. Ա. Հակոբյան, հ. 2, Երևան, 1956, էջ 550-551:

² Հակոբ Կարնեցի, Աշվ. աշի, էջ 555:

³ I. Miroglu, XVI. Yüzyleda Bayburt Sarıcağı, İstanbul, 1975.

Բուրքերից, Երգումի նահանգի տարածում ապրող եկվոր փոքրաբիլ էր նոյնամբերի մեջ թի, թե շատ նկատելի էին նաև քրդերը: Նորանք իրենց ցեղախմբերով բնակեցնում էին նահանգի հարավային շրջանները: Ըլդոյի գավառում կային «գիտք բազումք և բնակուրիսն Հայոց և Քրդաց»¹: Վերջիններից արևելք, Բյուրականյան (Քինջյոլի) լեռների ստորոտին տարածվող Խնուր գավառի «բնակիք երկրին բազում Հայ և Քուրդ»²: Այս դեպքում էլ դժվար չէ նկատել, որ այդ շրջաններում քրդերը իրենց բարանակով չեն գերազանցել հայերին: Միայն մի բանի լեռնային համայնքներում, որտեղ տարածված էր միայն բռչվորական անասնապահությունը, քրդերը մեծամասնություն էին կազմում: Դրանցից էր Ակաշկերտի գավառի արևելյան հատվածում ընկած լեռնային Խալի Յազի նահեն՝ զյուղաշումբը, որտեղ մշտական բնակավայրեր չկային, այլ ժամանակավոր բռչվոր-անասնապահական յայլաղներ էին: Համեմատաք, համանան վիճակ էր նաև Խնուր գավառի հյուսիսում ընկած Թերման նահենում, որտեղ սակայն, կային նաև հայկական բազմաբիլ գյուղեր և ավաններ³:

Այսպիսով, XVII դարի առաջին կեսին Երգումի նահանգը Արևմտյան Հայաստանի էրերինսպես անհնամիասություն վարչամիավորներից մեկն էր: Այս վիճակը, սակայն, երկար չունեց: Տես XVI դարի սկզբից ընթացող պարսկաբորբական պատերազմների ընթացքում մեծապես տուժում էր հայ բնակչությունը, սակայն ուազմական վիճակը միաժամանակ բույլ չէր տալիս օսմանյան իշխանություններին՝ լծելով երկրամասը նահմեղական բնակչությանը ստվարացնելու գործին: Այժմ ընդհանուր գծերով ներկայացնենք Արևմտյան Հայաստանում և Երգումի նահանգում տեղի ունեցող այն գործընթացները, որոնց արդյունքում զգալիորեն փոփոխվեց երկրամասի ժողովրդագույն պատկերը:

Սպազին նահմեղական տարրերը Հայաստան էին ներբափառներ դեռև VII-VIII դարերում՝ արաբական նվաճումների ժամանակ: XI դարում դրանց գումարվեցին սեղով բարբերը, XII դարում՝ մոնղոլները (XIII դ. Վերջին նրանք ընդունեցին նահմեղականություն), XIV-XV դրույթնենական ակ-կոյունուր և կարա-կոյունլու ցեղերը: Հայաստանի համար հատկապես ծանր հետևանքներ ունեցան Զալալիների ասպա-

տակությունները և XVI-XVII դդ. պարսկաբորբական մրցակցությունը: Արևմտյան Հայաստանի՝ բուրքական ներխուժման հետ մեկտեղ, հետզետե սկսեց ձևակորվել սուրանական կառավարության խորական քաղաքանականությունը նվաճված ժողովուրդների նկատմամբ: Սուրբան Սելիմ II-ի (1566-1575) հողային օրենքով, գրավված տարածքները հայտարարվեցին նվաճված հողեր, որոնց նկատմամբ գերազագույն սեփականատիրական իրավունքը տրվեց մահմեդական եկվոր բնակչությանը, հատկապես զինվորականությանը, կամ ծանրագույն պայմաններով թողնվեց տեղի հայ բնակչությանը:

Հայաստակ ժողովուրդների նկատմամբ իլակատար գերիշխանություն հաստատելու նպատակով, սուրբանական կառավարությունը չքավարվեց միայն տնտեսական ձեռնարկումներով: Նվաճված երկրամասերը սկսեցին բնակեցվել բուրքալեզու և իրանալեզու (գերազանցապես ըրդեր) ցեղերով: Ձեռնարկված այդ քայլերի հետևանքով աստիճանաբար սկսեց փոփոխվել երկատափած Հայաստանի էրեմիական դիմագիծը: Բնակչության ազգային, երեմնի միատարրը կազմ ունեցող Արևմտյան Հայաստանում ծնվեցին նահմեղական կղզյակներ՝ օրեցօր իր Հայրենիքից դրւու նկերվ հայությանը:

Խորապես հասկանալով, որ Հայաստանի լիակատար բռնազարդումը հնարավոր է միայն երկրամասի էրեմիական դիմագիծը և նախկին վարչական հանակարգը փոխելու միջոցավ, բուրքական իշխանությունները գործի դրեցին երկու միջոց՝ հայ բնակչության զանգվածային կոտորածներու ու նահմեղականացումը և կայսրության տարրեր շրջաններից բույր, բուրքալեզու և քարտ վերաբնակիների վերաբնակեցումը նվաճված երկրում:

Արևմտյան Հայաստանում օմանայան վարչամերենան մտցնելու և տեղի բնակչությանը հարկման ենթարկելու խնդրով արդեն 1478 թ., Երգումից հյուսիս, Պոնտական լեռների հարավային ստորոտներով ձգվող Բարերի, Սպերի, Թորբամի և այլ գավառներ ուղարկվեց օմանայան բանակի ամենաբարյունուշուշ հրամանատարներից մեկը՝ Լարա փաշան: Նա կարծ ժամանակում ավերակների վերածեց պատմական Բարձր Հայրի և Տայրի հայուրավոր հայկական բնակավայրեր, սրի քաշեց տասնյակ հազարավոր մարդկանց: Ավելի քան 50 հազար հայեր, փրկելով ֆիդիկական ոչնչացումից, նախընտրեցին նահմեղականացումը⁴: Զանգվածային կոտորածներն ու նահմեղականացման դեպքերն

¹ K. Koch, *Wanderungen im Orient während der Jahre 1843 und 1844*, Weimar, 1846.

² Տաշյան, Հայ բնակչությունը Սև ծովին մինչև Կարիմ, Վիճանա, 1921, էջ 3-20:

³ Հակոբ Կարմենցի, Աշու, աշխ, էջ 550:

⁴ Նոյս գեղում, էջ 558:

⁵ Նոյս գեղում, էջ 559:

ավելի հաճախակի դրագան, եթ 1512 թ. սկսվեց բուրք-պարսկական երկարատև պատերազմը: «...Ասպատակեալ քանդէին և աւերէին առաջարակ..., -գրում է ականատես հեղինակը, - մինչ ի զաշտն Սշու, Խնուռու և Ալշակերտու, Դիտանու և Խամուրայ, Բարնոցայ և Պայագինու երկիրս ամէն երթին ու աւերէին, զիին և զողայս գէրի ածէին... զի այնպէս անապատ արարին այս սահերաք երկըներս, որ Արզումայ հետ մինչև Երեխան միայն բերքորայքն ի շեն մնացին»¹: Վերոհիշյալ տողերից երրում է, որ տվյալ դեպքում, պատերազմական գործողուրունեների հետևանքով, ավերակների են վերածվել Երզումից մինչև Երևանի խանության տարածքն ընկած զավաները՝ Կարինը, Վերին և Ստորին Բասենները, Ալշակերտը, Բայազետը, Դիտանը:

Պարսկաքուրքական հաշտորդյան կերպումից անմիջապես հետո՝ 1643թ., բոլքական կառավարության հաճճարարությամբ Արևմտյան Հայաստան ուղարկվեց Զաքար փաշան՝ «յոյժ անիրաւ և չարասէր..., ժանտարաբոյ...», որը աշխարհազիր անգիստրեց Էրգուտին նահանգում։ Հարկապահանջությունն ու բռնություններն այնքան անուանելի են, որ նահանգի հյուսիսային մի քանի գավառների քրիստոնյաներ «ի յահեն դարձան յօրենսն Մահմետի»², այսինքն՝ նաև մեղականացան։ Զանգվածային մեկ այլ նահանգականացնան մասին վկայում է XVIII դարի վերջի և XIX դարի սկզբի պատմաբան-աշխարհագիտ Դուկաս Ինձիճյանը. «Զանձրացեալը ի բռնություն և ի գրկանաց, դարձան (հայեր-Ա. Մ.) առհասարակ կ կրօնս տամնաց»³. Կրթնափոխությունն ընդգրկեց դարձյալ Էրգուտին նահանգի հյուսիսային շրջանները։ Քերպագրակի «բռնակիչը առհասարակ էին յազգես հայոց, - շարունակում է Ինձիճյանը, - այլ ապա ըստ մեծի նասին դարձան ի տաճկուրին և սակա մնացին ի քրիստոնեց»⁴:

Ծրիստոնյա բնակչության բանի մահմեդականացումը զուգօրդվում էր եկեղեցների ոչնչացումով, ավերումով կամ մզկիքների վերածումով՝ 1662 թ. Կանի անունով մեծ մոլլայի և կայսրության զլանվոր վեզիրի հայածեռությամբ, բազմարիվ «եկեղեցի Հռոմոնց» (Խոյներ-Ա. Մ.) և Հայոց քանիկա աւերեցին, - Կարուս ենք Հակոբ Կարմեցու մոտ, - և զգուշա ամենայն քրիստոնեցից... սեա զուսկ անցուին: Եւ արին այս ենենուենին

(խոսքը Երգուածի միջնաբերդի եկեղեցու մասին է - Ա. Ա.) արարին իսկ բեանց մզկիր և եղի սուզ մեծ ազգին Հայոց»¹:

1723 թ. կազմակերպած հերթական ավերիչ արշավանքներից մեկի գործ դարձավ Երզումի նահանգի հյուսիսային մեկ այլ գավառ՝ Սպերը որտեղ մոխրակույտերի վերածվեցին ավելի քան հարյուր հայկական զյուղեր²: Ամեն մի այսօրինակ «միջոցառում» ուղեկցվում էր հայ բնակչության գերեվարությամբ. «Զօրքն տաճկաց գերեխն ազգն հայոց և բնակչության կամ բռնադատեին՝ թե ուրացիք գլքիստու, ուսանեաւ հաւատն ուրացան և ունանք, որը ոչ ուրացան, սրոյ ճարակ տային կան վաճառեին...: Արզումայ այնչափ գերեցին, որ մեր գրով ոչ կարացաք ճանել»³:

Բնի անհեղականացման, բոլքացման և բռնագարի հետ մէկտեր օսմանցիները ձեռնարկեցին Արևմտյան Հայաստանի Երևնոնկարագիրը խարարող մեկ այլ՝ «Միջոցառում»։ XVI դարի սկզբներից միաժամանակ Սեֆյան Իրանի դեմ ռազմաքաղաքական բոլքեր՝ պատճեց ստեղծված նպատակով բոլրական սուլթաններն սկսեցին կայսրության հարավային և հարավ-արևելյան շրջաններից խրախուսել քրերի ներիոսը Հայկական լեռնաշխարհ։ Արդեն պարսկաքաղաքական պատերազմի սկզբում՝ 1515 թ., քորդ գեղապետներից մեկի՝ Իրդիշի օժանդակությամբ սուլթան Սելիմ Ահեղը իրեն ենթարկեց Դիարբերիի և նրանից հարավ տարածված քոչվոր քրերին։ Ի փոխհատկության իր ծառայության, Խաքիրը ստացավ այդ շրջանների կառավարման իրավունքը և քոչվոր-կան կյանքով ապրու իր հայրենակիցներին հարկադրեց տեղափոխվելու ընդունի նահանգի տարածքը⁴։ Քրդական մեկ այլ վեստրանակեցուակազմակերպեց սուլթան Սուլթանը 1635 թ.։ Ընդպատճեղով զարդել ցանկացած քրդական ցեղերի ցանկությանը՝ նա կազմակերպեց զանգվածային մի մեծ ներկուր դեպի Էրզրումի նահանգի Երզնկայի և Դերջանի գավառները։ Խոսերով Գերջանում քրերի հայունվելու մասին, որը, ասե-

1 Մակր ժամանակաբարություններ հ. 2 էջ 56:

2 Նույն սեղում. էջ 554:

³ Ղ Ինձիքան, Աշխարհագրութիւն շորից մասանց աշխարհի, և Ա. Վենետիկի. 1806, էջ 93:

4 Unus unicus to 132.

1 Մանր Ժամանակագրություններ, հ.2, էջ 567: «Հայրինասիր պատմիք միև այլ փեղ
ցալով արձանագրում է: «Կարիքի բազում եկիղեծիք. զորք երևին և զորք արա-
րիա են մզկիր և զորք բակիալ կան: ... Եկիղեծիք բազումը, որ այժմ ի շինու Տաճ-
կաց անկնառ կան, զորք արարին ամբարանցը և զորք բակնազ և բայրայինալ
են, այժմոյն չեն երևիդ» (նոյն գլուխու, էջ 563-564):

2 Արդյունք, Ծորոհի ավագանը, Վիեննա, 1929 էջ 110

3 Մարտենաղարան, ջեռագիր թիվ 6332, էջ 552

⁴ Троттер, Мало-Азиатские курды, Известия Кавказского отдела, т. VII
Тифлис, 1873, с. 1-3.

նայն հավանականությամբ տեղի է ունեցել XVIII դարի ընթացքում, հայ հեղինակները վկայում են, որ «Թուրքը բնակեար ի սմա (Գերջան-Ա.Ս.), նկատ ասին ի սկզբանապատայ»¹: Նոյն ժամանակ ներկուր տեղի ունեցավ Բասենի և Ալաշկերտի գավառներ, որտեղ գերազանցապես հաստատվեցին Փեսեան տեղի բազմաթիվ բրդեր:

Վերոհիշյալ Երնիկական գործիքացներն ուժեղացան XVIII դարի կեսերին: Եթե սկզբանական շրջանում քրդերը իյուսիս էին տեղափոխվում միայն ամառվա ամիսներին՝ ալպական մարզագետիններում իրենց բազմաքանակ ոչյարեները արածեցնելու նապատակով, ապա այժմ նրանք անցան ճշտական բնակուրյամ տեղափորվելով հայկական գյուղերում: Հայ բնակչությունը պարտավոր էր ամբողջ ձմեռ պահել ոչ միայն քրդերին, այլև նրանց բազմաքանակ աճատուններին: Քրդերին սուլթանների արտօնած այս արատավոր համակարգը հայտնի էր «ոշլաղություն» անունով: Այս բաղարականության հետևանքով ավելի ստվարացավ քրդերի թիվը, հատկապես Բյուլազիյան (Բինյողի) լեռներին հարող գավառներում:

Քրդերի բնակեցնուն ուղեկցվում էր միջցեղային բախումներով: Միայն 1762 թ. Խնոսի և Սանազկերտի կիսանկախ քրդական հոգտապետությունների՝ դերեւելությունների բախումների հետևանքով սութեց Խնոսի գավառի 250 հայկական գյուղ²: Ստեղծված նամաօրինակ անտառնելի իրավիճակը ծնունդ էր հայ բնակչության այնպիսի զանգվածային արտագաղերը, որ դրանք աննկատ չէին մնում անզամ սուլթանական պատերազմների պատմությունը գրվերգործ ժամանակի բուրք հեղինակների ուղղությունից: XVIII դարի վերջի բուրք հեղինակ Զեդերը գրում էր. «Բնանությունների ու անիրազությունների ամեն սահմանն անցել էր, և Օսմանյան կայսրության երկրում ոչյանները (հայտակ ժողովուրդներ -Ա.Ս.) մեծ թշվառության էին ենթարկվել, իրնա երկիրն ու հայրենիքը բռնելով, ցիրուցան եղել»³:

Սակայն, հաճիճն քրդերի, Իրանի դեմ ամուր անջրապես ստեղծելու օսմանյան բաղարականությունն անհաջողության նատնվեց: Քրդական ցեղապետությունները ոչ միայն շրարձան իշխանությունների իլու կա-

¹ Հ Բնանության Ազգ. աշխ., էջ 97:

² Նոյն գիրում, էջ 81, գիրն ան եւ Եղիշյան, Վիճակագիր Խնոս (Հարք) գավառի, Նյու-Յորք, 1943, էջ 8:

³ Թուրքական աղյուրները Հայաստանի հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, կազմից Ա. Խ. Սաֆրաարյան, հ. Ա. Երևան, 1961, էջ 277:

մակատարներ, այլև, օգտվելով փաստական անկախությունից, ավելի խորացրին Օսմանյան կայսրության ընդհանուր ճգնաժամնը:

Ինչևէ, XV-XVIII դր. բոնի մահմեդականացնան, հարկադիր արտագաղթերի, բուրքերի ու քրդերի միտումնավոր բնակեցման հետևանքով, Արևոտյան Հայաստանում, այդ թվում Երզրումի նահանգում, որոշակիորեն ամեց մահմեդական բնակչության թիվը: Երբեմնի Երնիկապես միարար երկրամասում ծնվեցին նոր Երնիկանքեր՝ բուրքերը և քրդերը: Վերջիններից բացի, Երզրումի նահանգի հյուսիսային մի քանի զավառներում հանդես եկած նաև նոր Երնիկանական համայնքները: Մահմեդականացնաց հայության մի զգայի մասը, իշխանությունների սպառնալիքներ տակ, միայն առելեն էր դավանում մահմեդականությունը: Աղյուրների վկայությամբ նրանք երեկով մահմեդականներ էին, իսկ զիշերը նորից դառնում էր իր քրիստոնյաներ՝ զարտնի հաճախում եկեղեցիներ, կատարում քրիստոնեական ծիսակատարությունները: Այդօրինակ բնակչությունը հայունն էր «կենսնեներ» անունով, այսինքն՝ կես հայությունյա և կես բուրք-մահմեդական: Կեսկեսների մի մասն էլ, որ հաճախ ներկայանում էր իշխանությունների հովանափրություններից օգտվող ուղամատենչ լազեր, հայտնի էր «հայ-լազ» անունով⁴: Կեսկեսների զգայի մասը բնակչություն էր բոնի մահմեդականացնան կնիքը առավել չափերով կրած Թորքումի և Սպերի գավառները⁵:

XIX դարի սկզբին Երզրումի նահանգն իր 16 գավառներով, ըստ նրանում ասպար Երնիկական խմբերի բվական փոխարարերակցության, բաժանվում էր հետևյալ ջղամեների:

- ա) Կենտրոնական և հյուսիսային գավառներ, որոնք գերազանցապես ունենին հայ-բուրքական բնակչություն (Երզրում, Բարերդ, Ակելիք, Շապին Կարահիսար, Սպեր, Թորքում, Վերին Բասեն):
- բ) Արևոտյան գավառներ, որտեղ հայերից ու բուրքերից բացի, բնակվում էին նաև քրդեր (Գերջան, Երզնկա):
- զ) Հարավային գավառներ, որոնք ունեն առավելապես հայ-բուրքական բնակչություն (Քըլի, Խնոս, Ալաշկերտ, Խամուր, Դիաղին, Բայազեն):

¹ Հայ-լազերի և բնահաճրապես կենսնեների մասին մասնամասն տիկն Ա. Սելրու յան, Երզրում..., էջ 22, 57-68, 78-80, 82-84, 155-156 և այլն:

² Հ. Տաշյան, Ազգ. աշխ., էջ 47-48, Լ. Սարգսյան, Այս թուրքաց Հայաստանին, «Սուրճ», 1889, դեկտեմբեր, էջ 123-124:

³ Ա. Սելրու յան, Երզրում..., էջ 43-102, 155-157:

Դժվար չէ կռահել, որ XVI-XVIII դարերում ինչպես Արևմայան Հայաստանը, այնպես էլ նրա խոշոր հատվածը կազմող Երգրումի էյալերը այլևս չին ներկայանում որպես հայկական էքնոմիատարք երկրամասեր, թեև XIX դարի սկզբին, տվյալ դեպքում՝ Երգրումի նահանգի բոլոր գավառներում (քացի Կելիքի և Շապին Կարահիսարի մի քանի նահիների, Երգնեայի Կանախ գավառակի, Ալաշկերտի Խափի Յազի և Միլիշար լեռնային համայնքների) հայ բնակչությունը թվաքանացում էր եկվոր Երնոտարրերին: Բավական է նշել, որ այդ ժամանակ նահանգի տարածքում հաշվում էր 978 հայկական գյուղ և 14 քաղաք¹, որոնցում ապրում էին ավելի քան 400 հազար հայեր, որից գյուղական բնակչությունը կազմում էր 308 հազար, քաղաքայինը՝ 93 հազար մարդ²: Այդուհանդեռձ, Երնոտողովագրական ոչ հայանապատճ գործերացները այսուհետ ոչ միայն ջրադարեցին, այլև ավելի խորացան: Դարասկզբն Օսմանյան կայսրությունում Բայրաքըրար իշաշայի, սուրբն Սահմանուղ Ա-ի և այլոց՝ կարծեցյալ եվլուսական լուսավորյալ միապետության սկզբունքներով իրականացված քարեփոխումներից³ հետո էլ բուրքական տերությունը շարունակեց մնալ ասիական ռազմաավատատիրական դասական բնանահիություններից մենք, որտեղ ընթացող Երնոգործներացների գլխավոր բովանդակությունն ու ուղղությունը կազմեց նվաճած երկրամասերում, առաջին հերքին Արևմտյան Հայաստանում, տեղաբնիկ Երնիկ տարրերին ծովելու, արտաքելու, երկիրը նոր ցեղախմբերով բնակեցնելու միտումը: Փաստորեն, մինչև XIX դարը, այսինքն՝ Արևելքում Շուտական կայսրության քաղաքականության գործական ակրոխացումը, Արևմտյան Հայաստանում էրնիկական եղենը բավականաշապի արագ առաջ էր ընթացել և հայ-մահմեդական հակամարտությունն, անկասկած, նկատելի էր: Այնպես որ, անհամոզիչ են բոլոր այն քաղաքագետների փաստարկները, թե իբր մինչև Անդրկովկաս ոռուների ներքափանցումն, հայ բնակչությունը Օսմանյան կայսրության քաղաքականությունն ապրում էր քարեկեցիկ կյանքով և նրա թվաքանակը անշեղորեն աճում էր: Այդ տեսակետից կարևոր ենք համարում ընդգծել, որ Արևմտյան Հայաստանն իր բնակչության ազգային կազմով խայտարդետ դարձավ

1 Նոյն տեղում, էջ 113-114, 160-165:

2 Նոյն տեղում, էջ 115-117:

3 Տես A. Ph. Մուլեր, Մյուստափա և առաջակա Բայրակտար, M.-L., 1947. M. T. Բօց-ջօլոյն, Թարգմանություն 20-30-րդ դարերի Հայաստանում, Երևան, 1984.

ավելի վաղ՝ բուրքական ալիրավետության հաստատմանը գուգընթաց, ուղղակի այլ հարց է, որ XIX դարասկզբից Հայաստանի համար Ռուսական կայսրության մղած պատերազմները, կամա թե ակամա, ավելի խորացրին արդեն առկա հայակով էրնիկական գործընթացները, հայ-բուրքական կճմիրը, մասնավորապես 1878 թ. ի վեր:

XIX դպրում Արևմտյան Հայաստանի էրնոտողովագրական տեղաշարժերն ունենին մի քանի բաղադրական շարժառիթերը: Ինչպես նախորդ ժամանակաշրջանում, այնպես էլ այժմ, շարունակվեցին քրդական ու բուրքական տարրերի ներքափանցումները երկրամաս, որոնք, միաժամանակ ավելի խորացներով տիրող բաղադրական անարխիկ վիճակը, հայ բնակչության հարկադիր արտագաղթերի պատճառենք հանդիսացան: Մասնավորապես 1807-1809 թթ. քրդական միջցեղային բախումների բնագրում տուժեց Դերջանի գավառը: Պատահական չե, որ արդեն 1809 թ. քրդերի ավերիչ ասպատակություններից հետո այս գավառը, ականատես Զեյմ Սորիերին ներկայացնեան էրը ավերված և անճարդարքներ շրջան⁴: Հայանանա վիճակ էր նաև Խնուալի ու Ծըլիի գավառներում: 1812 թ. քրդերը ավերածությունները կազմակերպեցին Բայազետի հայությունը հայկական գյուղերում⁵:

1820-1823 թթ. պարսկագործքական պատերազմը բուտն էրնիկական տեղաշարժեր բերեց Երգրումի նահանգի արևելյան գավառներում: Պարսկական գործերը ներխուժեցին Ալաշկերտի, Բայազետի, Դիարփենի, Խամուրի, Խնուալի գավառներ և այնուհետո հազարավոր հայ ընտանիքների բնագաղթեցրին Պարսկաստան⁶: Տուժեցին նաև Էրգրումի ու Բասենի գավառները⁷: Միայն Ալաշկերտի ու Բայազետի շրջաններից բնագաղթած հայերի թիվը կազմեց 4 հազար ընտանիք⁸:

Հայ բնակչությունը ֆիզիկական բնաջնջումից, կողոպուտից խուսափելու նպատակով գործի էր մնում պայրագի երկու միջոց:

1 Տես Հ. Հակոբյան, Ուղեգորություններ, հ. Զ, Երևան, 1934, էջ 291-292: Տես Ասել Պ. Ի. Աւերյան, Կորցե և առնաք Ռուսաստան և Պուրական աշխատանքներ, 1900, շ. 71.

2 Սկրովիք Կարմենցի, Ուղեգորություն Բաղդադից Էջմիածին, Երևան, 1968, էջ 155-156:

3 1820-1823 թթ. բնակչության գեղագարժերի մասին մանրամասն գրեն Ա. Մալրուային, Ազգաբանակցության գեղագարժերը Երգրումի նահանգի Բայազետը, Դիարփենի, Խամուրի և Ալաշկերտի գավառներում XIX դ. առաջին երեսնամյակին, «Լրաբեր» հայ գիրուրյունների, 1988, հ. 5, էջ 13-24:

4 Մագիստրատամ, Կարապետ աղքահիսկուպուր արիսիլ, թոր. 163ա. վալ. 402, թ. 1-2:

5 «Արարատ», 1889, 28 դիմուլարի, էջ 109:

ա) ակտիվ, երբ գենքը ձեռքին դիմակայում էր բուրքական իշխանությունների և նրանց բոլորվորյունից օգտվող նորեկ բուրքերի և բրդական ավազակային շնկատների մշտավան սունձգություններին (Գուգուչանի նահիե, Խնուախ, Վերին Բասենի, Բայազետի, Դիաղինի, Ալաշկերտի և այլ գավառներ),

բ) պասիվ, երբ բողնում էր իր բնակատեղները և արտագաղթում: Հետազոտությունները ցույց են տալս, որ անզան այս պայմաններում XIX դարի սկզբին Երզրումի նահանգում հայ բնակչությունը կազմում էր բացարձակ մեծամասնություն: Այն ժամանակ նահանգի 16 գավառներում հաշվում էր մոտ հազար հայկական բնակչայր, որից 14-ը քաղաք կամ քաղաքատիպ պահան, իսկ մնացածը՝ զյուլ¹:

1828-1829 թթ. ռուս-բուրքական պատերազմը բուրքական լժից ազատագրվելու հոլյսեր արթնացրեց արևմտահայության շրջանում, որի օժանդակությամբ ռուսական զորքերը գրավեցին Արևմտյան Հայաստանի, այս թվում Երզրումի նահանգի կենտրոնական և արևելյան մի շարք գավառներ: Սակայն, եկրոպանակ տերությունների ճնշման տակ՝ 1829 թ. սեպտեմբերին, Թուրքիայի հետ Ռուսաստանի կերպած հաշտության պայմանագրով նվաճված շրջանները բուրքերին բողնելու լուրջ մնաց հուսահատություն առաջացրեց հայության շրջանում: Ըկանենալով մնալ օսմանյան տիրապետության տակ՝ 75 հազար արևմտահայեր, որոնք զիսավորապես նահանգի բնակչներ էին, նախընտրեցին արտագաղթը և հաստատվեցին Անդրկովկասից Ռուսաստանին անցած մարզերում: Թեև Երզրումի զավարներից գաղրած հայերի թիվը կազմում էր մոտավորապես 9,6 հազար ընտանիք, և նահանգի էրիհիկական կազմը զայլիրեն այդ գործից հետո փլուվեց, սակայն այդ վարչամիավորը կրկին մնաց հայանձն էրկրամասերից մնկը:

Արդեն 1830-1831 թթ. սկսվեց մի նոր գործքնաց, որը ամրող XIX դարում և XX դարի առաջին տասնամյակներին դարձավ Արևմտյան Հայաստանի ժողովրդագրական զարգացման զիսավոր ուղղությունը: Պատմական Հայաստանի տարբեր, իշխանականում՝ արևմտյան և իյուսիսային գավառներից, հայ բնակչությունն սկսեց հոսել դեպի Ռուսաստանի նորահաստատ սահմաններին մոտ ընկած գավառները, մասնավորապես՝ Բասեն, Ալաշկերտ, Նահին, Բայազետ: Բանն այն է, որ Ռուսա-

1 Ա. Մելքոնյան, Երզրում..., էջ 114-117, 149, 158:

տանին հարակից արևմտահայ գավառներում ազգային ու սոցիալական ճնշումները համեմատաբար բույլ էին և պիտական սահմանն անցնելու հնարավորությունն ավելի մեծ, որի համար բնակչության հոսունությունն արևոտքից արևելք ձեռք էր բերում քաղաքական երանգ: Անգամ 1829-1830 թթ. գաղրի ամենաբարեժ օրերին, Հայաստանի մի քանի գավառներից առաջին գարքականները տեղափոխվեցին դեպի արևելք ու հարավ-արևելք և բնակություն հաստատեցին գաղրածների գյուղերում²:

1829-1830 թթ. մեծ գաղրից հետո ամայացած կամ նորացած գյուղերը, բխում էր, այլև չեն վերականգնվի, սակայն արդեն 1830-ական թվականներից նկատվեց այլ բնակավայրերի վերաշիննան միտում: Այդ երևույթը թերևս նկատելի էր նաև Ժամանակակիցների շրջանում: Այդ օրերին Արևմտյան Հայաստանում բողոքական քարոզությամբ գրաղվող է. Մմիրը, որ 1830 թ. նուավախությունը էր հայտնում, որ երկրամասի դատարկելով պատճառով իր քարոզությունը կարող է մնալ անարդյունք, արդեն 1831 թ. ապրիլին, երբ Արևմտյան Հայաստանի տարբեր շրջաններից Ժամանած հայ վերաբնակիչները և Անդրկովկաս գաղրածներից Հայրենին վերաբարձածները³ կենանացնում էին կիսադատարկ հայկական գյուղերը, ոգերրված գրում էր. «Սենք չենք կասկածում, որ հայ բնակչությունը նորից կիսավարվի այսանել և (այն-Ա.Շ.) կարող է դառնալ քարոզական գործունեության համար. կարևոր կենտրոն»⁴:

Ինչինե, թեև 1830 թ. արտագաղրից հետո նկատվեց Արևմտյան Հայաստանի արևմտյան շրջաններից դեպի արևելք հայ բնակչության հաշվին դատարկված բնակավայրերի վերաշիննան որոշ միտում, սակայն, ընդհանուր առնամբ, այդուհետ, ինչպէս ամբողջ Արևմտյան Հայաստա-

1 Մարտնադարան, Զանազան հեղինակների արխիվ. թղթ. 54, գ. 13 2, թ. 23թ:

2 Ա. Եֆրիկյան, Պարկերազարդ բնաշխարհիկ քառարան, հ. Ա. Վեճնուկիկ. 1902, էջ 492:

3 1830-ական թթ. հազարավոր զարքականներ, որոնք կյանքի բարվոր պայմաններ գրմելու ավելիպարույրամբ զարել էին Ամդրելովկաս, Խոսարցած իրենց շրջանական իշխանությունների խուսացած շնչին արդունություններից. Կրկն վերադարձան Արևմտյան Հայաստան /Մարտնադարան. Կարպեկի արխիվ. թղթիկ. թղթ. 1634, գ. 1216, թ. 1, գ. 1223, թ. 1: Վրասրանի կենացրնական պետական պատմության արխիվ. թ. 11, գ. 418, թ. 713, թ. 1, թ. 2, գ. 1, պ. 3396, 4587, 4619:

4 E. Smith, Researches of the rev. E. Smith and rev. H.G.O. Dwight in Armenia, t. 2, p. 306.

նը, այնպես էլ Երգուսի նահանջը, ավելի ու ավելի էին ձեռք բերում խայտարդետ էրիկահան պատկեր, որում հայերի տեսակարար կշիռը հետզիետն պակասում էր:

1830-1850-ական թթ. Օսմանյան կայսրությունում խորացող ընդհանուր ճգնաժամը կանխելու նպատակով թուրքական կառավարության անհզարքած ռեֆորմները¹ շոշափելի արդյունքներ չտվեցին: Այլ ժամանակահատվածում, թերևս որոշակի դրական տեղաշարժ նկատվեց միայն կիսանկախ քրդական իշխանությունների վերացման ուղղությամբ: Սուլթանական բանակին ծանր գնով հաջողվեց հպատակեցնել իիմնականում կայսրության արևելյան շրջաններում, այն է՝ Արևելյան Հայաստանում գոյության ունեցող բազմարիկ քրդական ցեղապետությունները, որոնք իսկապես, պատուիս էին դրաքնել տեղի հայ բնակչության համար: Քրդերի հպատակեցնան գործողություններում, ցավոր, մեծապես տուժեց զավառահայությունը: ավերվեցին բազմարիկ հայկական գյուղեր, տեղի ունեցան միջարացին նոր տեղաշարժեր:

Արևմտյան Հայաստանում հայակով երթիկական գործընթացները խորացան XIX դարի երկրորդ կեսին և XX դարի սկզբին: 1853-1856 թ.՝ Դրիմի պատրիարքից հետո ռուսական կողմից գրավված Երզամի նահանգի արևելյան գավառները և Կարպատութեան վերաբարձելու լուր նոր արտագաղթի պատճառ դարձավ արևմտահայության համար: Բազմահազար էրզամիցներ, կարսեցիներ, ալաշկերտոցիներ, բայց գետացիներ արտագաղթեցին Անդրկովկասից՝ Ռուսաստանին անցած ջրաներ²: Նրանց մի մասը հաստատվեց Թալինի գյուղերում, Սև ծովի առափնյա ջրաներում, Հյուսիսային Կովկասում և այլրւ: Մայսն 4 հազար ընտանիք տեղափորկեց այժմյան Ստավրոպոլի երկրանախ տարածքում³: Խոչն ժամանակ Կովկասից մեծ թվով մեռնականներ, հատկապես Օբանց առաջնորդ Չամիի հպատակնեցումից հետո, անցնում են Արևմտյան Հայաստան՝ գրաբեցնելով լրված հայկական բնակավայրերը: Թուրքական կառավարության գործուն ջանքերով լեռնականների (նրանք հայտնի էին ևսօգիներ կամ չերքեզներ հավաքական անունով) մեծ մասը ոսազմարարական նկատառութեալով, բնակեցվեց Թուրքականին պետքանիշեա երգուած հայերի կողմէ:

1 М. Т. Боджолян, Реформы 20-30-х гг. XIX века в Османской империи, 1984

2 Акты Кавказской Археографической комиссии т. VII с. 313

Յ Նույն պեղոս. ի. XII. էջ 1389:

բում, մասնավորապես Բասենում!:

Եթիկական դիմավելումն զուգընքաց, Արևմտյան Հայաստանում XIX դարի 60-70-ական թթ. շարունակվեցին վարչական վերափոխումները: 1865 թվականից նախկին Էրզրումի նահանգի հիմքի վրա սկսեց ձևափորվել Լրմենիստան բնդարձակ վիլայեթը, որի մեջ, մինչև 1870-ական թթ. վերջը, ընդգրկվեց Արևմտյան Հայաստանի մեծապոյն նարը²: Այս վերաձևումները, որոնք ընդգրկել էին նաև Բալկանները, նպատակ ունեին կրծատել ուռնացած վարչական ապարատը և մեծ տերություններին կայսրության մերքին գործերին միջամտելու հնարավորությունները կայտակով, ցույց տալ, թե իր բուրքահպատակ ժողովովդունը ինչ իրավունքները հարգելու միտումով վերականգնվում են նրանց երբեմն ին պետական կազմավորումների գրադեցրած վարչաստարածքների սահմանները: Եթե 1880-ական թթ. բուրքական տնտեսության մեջ և քաղաքական կյանքում նկատվեց որոշ կայունացում, այդ խոչըն վարչա-միավորները, այդ թվում Էրմենիստան վիլայեթը, վերացվեցին, իրենց տեղու կրկին զիջերով նախկին վիլայեթներին:

1877-1878 թթ. ոռու-թուրքական պատերազմից հետո Թեղինի կոճակը բնութ Ծովաստանը նորից ստիպված եղավ Թուրքիային վերադարձ-նել Արևմտյան Հայաստանում գրաված Աղջկերտի, Բայազենի գա-վառները, Բասենը, Կարինը և այլ շրջանները: Արևմտահայությունը, որը իր նապաստն էր բերել նաև ոռու-թուրքական այս պատերազմում ոռուս-կան զենքի հաջողությանը, նորից մնան էր օսմանյան վրեժիննորության իրական վտանգի առջև: Այս անգամ ոռուսական իշխանությանն ենթ շա-հագործվածություն հանդես չերեցին դեպի ոռուսական սահմանները արտագաղթելու բազմահազար արևմտահայերի ցանկությանն ընդա-ռաջելու հացուում: Յարիզմն արդեն երածարկվել էր արևմտահայ զարքա-կաններին Արևելյան Հայաստանում բնակչեցներու քաղաքականությունից: Ուստի ջանք չիմայիկեց նոր զարդ կանչելու գործում: Այնուան-դերձ, բազմաթիվ զարքականներ, հարթահարձով ցարական իշխանութ-յունների հարթուցած այդ արգելները, ինչպես պատերազմի ընթացքում, այնպէս էլ նրա ավարտից հետո, անցան Արևելյան Հայաստան: Մեծ բվով նորաբնակ զարքականներ, որոնց զգալի մասը էրզրումի նահանգի բնակիչներ էին, հանգրվաննեցին Խոսաստանին միացված Կարսի նո-րաստեղծ մարզում:

¹ Մայրենադարձ. Զանազան հեղինակների արկիս, թոր. 54, լ. 13 1,2,3,4.

2 Ուսական արդարքի բաղաքականության արխիվ, Քաղաքիվ, գ. 9468, թ. 1-14

XIX դարի վերջին քառորդին և XX դարի սկզբին, եթե միջազգային ասպարեզ էր հանգել բորբերի համար անցանկալի Հայկական հարցը, տվյալն Համբ Ա-ի արյունավ ուժիմի պայմաններում պետականորեն իրականացված վարչադրով դաշտական նոր ձեռնարկումների (առանց էրեխական սկզբունքը հաշվի առնելու՝ վարչուկան վերաբաժանումներ, 1890-ական թթ. զանգվածային ջարդեր ու ասիմիլյացիա, արտագաղթեր, պանդիստուրյուն, բուրք, բուրքալեզու և քուրք բնակչության, կովկասյան լեռնականների ներգաղորի խրախուսում և այլն): Արդյունքում, բազմաթիվ վարչական միավորներ, որոնք նախկինում աշքի էին լենջում իրենց միատարր էրեխազնով, դարձան ազգային խճանկարով խայտարքուն երկրամասեր: Նրանցից շատերում նահնենք լեռնական լեռնական բնակչության նորին բնակչությունը նույնականացնելու հայության թվաքանակը: Այդ տեսակետից տիպական է Երգումի նահանգի օրինակը: Այն սխալ տեսակետը, ըստ որի՝ մինչև Սուածին համաշխարհային պատերազմը Արևմտյան Հայաստանում հայության թվաքանակը իր աճել է, եերեւու համար դիմենք փաստերի օգնությանը: Վկայակոչենք Էրգումի նահանգի ներքանիշչյալ 13 գավառների հայ ազգաբնակչության և հայկական բնակչակայութիւն թվաքանակին վերաբերող երկու աղյուսակ, որոնք համապատասխանաբար վերաբերում են նոտավորապես 1809 ու 1909 թվականներին և պատկերացում են տայիս նահանգի դեմոգրաֆիկ շարժի մասին մեկ դարի ընթացքում¹.

Գավառի անվանումը	Բնակչայրերի թիվը		Դայ բնակչության թիվը (շնչերով)	
	1809 թ.	1909 թ.	1809 թ.	1909 թ.
1. Էրզում	129	52	67.960	34.376
2. Ղերջան	57	31	32.920	9128
3. Բաբերդ	79	30	30.960	14.314
4. Երզնկա (Կամախի, Գուլուշյայի, Կերծանիսի հետ)	124	52	44.760	25.095
5. Քըղի (Կենի)	75	50	25.440	18.705
6. Սաբր	81	18	28.300	3122
7. Թորթում	53	13	16.960	2829
8. Բասեն (Կերին և Ստորին)	87	57	35.130	12.404
9. Խանում	59	33	20.960	15.295
10. Ալաշկերտ (Ղարաբիլսայի հետ)	88	22	28.160	10.248
11. Խամուր և Դուբա	23 ¹	22	7360	1421
12. Դիաղին	36	7	11.520	1092
13. Բայազետ	40	4	30.800	3920
Ընդամենը	931	391	381.230	151.949

Վերը բերված աղյուսակից դժվար չէ նկատել այն ալենտալի ժողովրդագրական վիճակը, որ հայության համար ստեղծվեց Էրգումի նահանգում մեկ դարի ընթացքում: Այդ ժամանակահատվածում հայկական բնակչակայութիւնը թիվը կրճատվել էր 58%-ով, իսկ հայ բնակչությունը՝ 60%-ով: Հատկանշական է, որ առավելապես տուժել էին նահանգի՝ Ռուսաստանին սահմանակից գավառները՝ Բայազետը, Ալաշկերտը, Բասենը, Սպերը, Էրգումը, որտեղ համբյան կոտորածներն ավելի զանգվածային բնույթ էին կրել և տեղի էին ունեցել խոշոր արտագաղթեր դեպի Արևելյան Հայաստան և Անդրկովկասի այլ շրջաններ²: Սպերի,

¹ Այսուսակի գրյալմերը դնեն ԱՄերուման Աշկաշի, էջ 113-117, 158 և Ա-Դո, Վահագիսի և Էրգումի վիպայերները, Երևան, 1912. էջ 226:

² Այսուհետ Շուրածի գյուղերը չեն հաշվարկված:

² XIX դ. վերջի և XX դ. սկզբի արտագաղթի մասին մանրամասն դեմ Մարտինադարսան, Սկրիպչ Խորիսյանի արհիք, թղթ. 101, վավ. 1, 137.248, թղթ. 102, վավ. 639, թղթ. 103, վավ. 429:

Թորքումի, Բաքերդի գավառների հայաբափման գլխավոր պատճառներից էր նաև կիսամահմեղականացած հայության՝ կեսկեսների հետագա բուրքացումը, որը, պետք է ենթադրել տեղի է ունեցել գլխավորապես XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին՝ համիլյան կոտորածների շրջանում:

Այսպիսով, մինչև 1915 թ. Հայոց Մեծ Եղեռնը, մի քանի հարյուր տարի անընդհատ, մերք դանդաղ, մերք բուտն տեմպերով, երնիկական ցեղասպանության գործընթացն Արևմտյան Հայաստանում արդեն տեղի էր ունեցել, հանգամանք, որը օբյեկտիվորեն պայմանավորում էր բուրքական տիրապետության դիմ հայ ազգային-ազատագրական պայքարի անհաջողությունները։ Կարծում ենք, որ XVI-XIX դր. ընթացքում Արևմտյան Հայաստանում տեղի ունեցած հայաբափման երևույթները, որոնք անուշադրության են մատնել Հայոց ցեղասպանության հարցերով գրադիր շատ մասնագետների կողմից, նվազ կարևոր չեն իրեն ցեղասպանության դրսևորումները։ Օսմանյան կայսրությունում, առավել ևս, որ Միավորված Ազգերի Կազմակերպության 1948 թ. ընդունած բանաձևով ցեղասպանություն է համարված ոչ միայն մեկ ազգի, կրոնական համայնքի կամ ոսասայի դեմ ուղղված ֆիզիկական բնաջնջման գործողությունը, այլև Հայրենիքից կտարելու, բռնությամբ ազգափոխելու, կրոնափոխելու, իր հայրենի հողում կյանքի անտանելի պայմաններ պարտադրելու ճանապարհով հեռացնելու երևույթները, այսինքն այն, ինչ տեղի էր ունեցել Թուրքիայում դարեր շարունակ։